

ФИЛОСОФИЯ. ИСТОРИЯ. КУЛЬТУРА

Акматалиев А.А.

**ИНСАНДЫН БААЛУУЛУКТАРГА НЕГИЗДЕЛГЕН МАМИЛЕСИНИН
СОЦИОМАДАНИЙ АСПЕКТТЕРИ**

Акматалиев А.А.

**СОЦИОКУЛЬТУРНЫЕ АСПЕКТЫ ОТНОШЕНИЯ ЛИЧНОСТИ
ОСНОВАННЫХ НА ЦЕННОСТЯХ**

Маданиятты анын элементтерин түзгөн баалуулуктарсыз түшүнүү мүмкүн эмес. Адамдын ааламга болгон мамилеси анын филогенез катары калыптанышына ылайык болуп баратат. Баалуулуктарда өткөн муундардын тажрыйбасы менен таанып билүүсү жыйналып, келечек маданиятын таанууга, өздөштүрүүгө болгон багыт, мамиле калыптана баштайт. Ар кандай маданиятта өзүнүн баалуулук системасы болоору бышык, ал система өз мезгилинде ар кандай, а кээде карама-каршылыктуу жемиштерден да турушу мүмкүн, аларды салыштыруу, адатта, алардын баалуулук комплекстерин салыштыруу аркылуу жүргүзүлөт. Баалуулук категориясы маданий объектилерди белгилөө максатында гана пайдаланылбайт, ал жалпы маданиятты, же анын айрым бөлүкчөлөрүн изилдөө жана моделдештирүүнүн методологиялык түшүнүктөрү катары да каралышы керек.

Ар кандай маданияттардын өнүгүү процессиндеги социалдык жана маданий баалуулуктарды изилдөө ишинде төмөнкүдөй тыянактар жасалды: баалуулуктардын системасын үйрөнбөй туруп, маданияттын өзүн түшүнүү мүмкүн эмес экен. Ар кандай маданияттан анын баалуулугун (a value) бөлүп алууга болоор эле, же белгилүү бир маданияттын баалуулугун (system of values) ажыратууга болоор эле. Биринчи баалуулуктар анын кандайдыр бир маанилүү нерсе экенинен гана кабар бербестен, анчейин жетекчиликке алынууга маанилүү маселе катары каралбай келген, ал эми экинчи баалуулуктар багыт катары карманууга негиз берет.

Бул маселеде башка да бир көз караш бар, ага ылайык **менталитетке** байланышкан маданий архетип формасындагы маданий элементтер тукум куучулук жол менен таралат деген көз караш бар. Маданият бир эле мезгилде синкреттик (гр. synkretismos-жуурулушкан) жана симультанттык (гр. simultas-душмандашуу) катары бир эле мезгилде ар кандай социомаданий структураларда жашай ала турган үзгүлтүксүз процесс. Мындай процесстин мазмуну менен формасы бир жагынан «термодинамика» (энергетика, кыймыл стратегиясы) менен экинчи жагынан «кинетика» (мезгил мейкиндигинде

жашашы, тактика) менен аныкталат. Маданияттын көп маанилүү жана бинардык мүнөзү инсандын баалуулуктарына да, баалуулуктардын табияты менен структурасына өз таасирин тийгизбей койбойт.

Маданият – аксиологиялык түшүнүк. Минтип айтып, дайым эле колдоо таппайсың. Аксиологиялык маданиятты сындагандар «баалуулук» деген түшүнүктү оң мааниде гана колдонуу керек деп эсептешет. «Тескери баалуулук» деген болбойт, демек, маданияттын өзүн «баалуулук» түшүнүгү менен аныктоонун өзү тар жана бир жактуу. «Баалуулук» дегендин өзү дайым эле оң нерсе эмес. Оң баалуулуктар менен кошо эле жалган баалуулуктар, абсурд жана псевдобаалуулуктар да жашашы мүмкүн. Элестүү болсун үчүн «баалуулук» түшүнүгүн оң жана терс нерселерди бирдей алып жүргөн «температура» түшүнүгү менен салыштырып көрөлү. Мунун «маданият» түшүнүгүнө да тиешеси бар. Маданият, маданий система дегендер баалуулуктарды тандоо дегендик, башкача айтканда, ошол маданиятты алып жүргөн адам менен коомдун аны баалоо актылары гана.

Ар кандай баалуулук системалары болушу мүмкүн, алардын арасында бири экинчиси менен жуурулушуп кеткендери да бар, тескерисинче, жуурулуша албагандары да болот. Ар бир маданият өзүнүн гана баалуулук системасына ылайык табияты боюнча бинардык, амбиваленттик, көп кырдуу, структурасы боюнча **иерархиялуу**, динамикалуу жана ар түрдүү. Ар кандай маданият өзүнүн гана улуттук баалуулуктарына ылайык түзүлгөн сепилди курууга ынтызарланат, ага башка маданияттын кол салуусуна жол бербейт, коргойт. Маданияттын өнүгүшү жана жаңы баалуулуктардын түптөлүшү адат-салттын элегинен өтүп турат. Ошондо гана баалуулуктардын андай системасы эле алынып, муундан муунга картарланып берилле турган өзгөрүлбөс мураска айланат. Демек, ар бир маданият өзүнүн гана өзгөчөлүктөрүнө ээ, кайталангыз, өзүнүн гана баалуулуктары бар, муну консервативдик түшүнүк деп туралы...

Баалуулуктардын көптөгөн түрлөрү бар. Алардын бирөө (Ручка,1976) аларды төрт катего-

рияга бөлөт. **Биринчи группага** адамдын же социалдык группанын талаптарын канааттандырган гана баалуулуктар кирет; **экинчи группаны** субъекттин өмүрүнө маанилүү болгон идеялар, нерселер түзөт; **үчүнчү группа** объект менен субъект ортосундагы баалуулуктарга негизделген мамилелерди көрсөтүүнүн бир формасы катары каралса; **төртүнчү группа** коомдук аң-сезимдин жана жеке баалуулуктун формасы аркылуу аныкталат.

Инсандын бул баалуулуктарды өздөштүрүүнүн эки учуру бар. Биринчиден, объектилик-мазмундук денгээл, мында субъект өзүн инсан катары сезе баштайт, көргөзө баштайт, өзүндөгү баалуулуктар аркылуу айланадагы маанилүү нерселерди тааный баштайт. Экинчиден, субъектилик-мазмундук учур, баалуулукту өздөштүрүүнүн мындай мезгилинде инсандын баалуулуктарга болгон мамилесинин ички системасы калыптана баштайт.

Инсандын баалуулуктарга негизделген мамилесинин системасы үч компоненттен турат:

1. Инсандын ишенимдерин, кызыкчылыктарын, оюн, көз карашын, мамилесин билдире турган когнитивдик же таанып-билүүчүлүк компалит;

2. Баалуулуктардын маанилүүлүгүн аныктаган эмоционалдык бөлүк;

3. Субъектин аракеттерин билдирген жүрүм-турумдук компонент, буларды өздөштүрүү инсандын тилине, анын кандай экендигине гана байланыштуу болот, мында анын биогенетикалык абалы, социалдашуусу чоң роль ойнойт.

Айталы, сангвиниктер баалуулуктарын оңой эле алмаштыра алышат, алардын баалуулуктарга болгон мамилесинин системасы динамикалуу келет. Флегматиктер баалуулук тандоодо шашпайт, көпкө ойлонушат, натыйжада татаал, бийик нерселерди тандап алышат. Холерик менен меланхоликтер өз баалуулук системаларын түйшүк менен калыптандырышат, алардан ажырап калышы да ошончолук кыйын. Көрүнүп тургандай, инсан баалуулуктарды тандоодо эркин, анын маданий баалуулуктарды өздөштүрүүсү инсандын адаптациялануу жана индивиддин социалдашуу процесси дегендик.

Баалуулук инсандын психологиялык түзүлүшүнүн негизги компоненти катары өзгөчө психологиялык даярдыкты талап кылат. Субъект чөйрөгө карата өзүнүн түшүнүктөрүн түзүп, инсан абалына өсүп жетилүүнүн даярдыктарын шарттайт. Ошондуктан, баалуулуктардын объектилик-мазмундук абалы да, анын субъектилик-мазмундук жактары да инсан үчүн маанилүү нерсе, түпкүлүгүндө булар инсандын баалуулуктарга негизделген мамилесин түзөт, тазалайт. Баалуулуктар инсандын жүрүм-турум мотива-

циясын гана аныктабастан, анын өзүнө керек болгон, зарыл болгон турмуштук жагдайларды тандашына да өбөлгө болот.

Баалуулуктарга негизделген мамиле инсан багытынын (абалынын) маанилүү жагы катары анын турмушка болгон мамилесин түптөйт. Инсандын баалуулуктарга карата мамилесинин артында анын социалдык муктаждыктары, эненин сүтү аркылуу берилген маданий стереотиптери, кызыкчылыктары жатат, булар ички жана сырткы шарттардын гана таасиринде эмес, ал тутунган маданияттын өзгөчөлүктөрүнүн таасиринде да детерминацияланат. **Биринчиден**, инсандын турмуштун баалуулуктары ошол инсандын өзү тиешеси бар тарыхый доордун, коомдун, таптын, социалдык катмардын маданий баалуулуктарына жараша болот. Коомдун өнүгүшү, өзгөрүшү менен ал баалуулуктар улам тазаланып отурат. Адамзаттын бүтүндөй тарыхый тажрыйбасынын жыйындысы катары ал баалуулуктар жеке инсандын аларга болгон мамилесин, максатын, мотивдерин түптөйт. Натыйжада, адам ошол маданияттын алып жүрүүчүсү же өкүлү болуп чыга келет. Инсандын баалуулуктарга карата мамилеси, бул учурда башкаруучу, багыт берүүчү милдетти аткаrsa, маданият анын турмушун жетелейт, багыт көрсөтөт.

Экинчиден, баалуулуктардын тигил же бул системасын өздөштүрүү инсандын жеке өзгөчөлүктөрүнө, анын биологиялык табиятына жараша болот. Мында маданиятты өздөштүрүү процесси тарбия процесси аркылуу жүрөт, адатта, ата-эне жашоонун жаңы талаптарына ылайыкташылып балага тарбия берет, кээде андай багыттар өздөрү кармана жүргөн жөрөлгөлөргө шайкеш келбеши толук ыктымал. Бул учурда баалуулуктарга негизделген мамиле адаптациялык милдет аткарып, маданият эски стереотип, адат-нормаларды гана эске алышы керек. Ошентсе да, маданият динамикалуу система. Анын айрым элементтери өзүнүн өнүгүшүндө өзгөрүлмөлүү мүнөздө болот. Айрым «эски баалуулуктарды» сүрүп чыгарган салттык баалуулуктардын системасы ошондой өзгөрүлмөлүү, туруксуз мүнөзгө ээ болот. Инсандын баалуулуктарга болгон мамилеси да динамикалуу, туруктуу эмес. Коомдук мамилелердин өзгөрүшү баалуулуктардын алмашуусун шарттайт. Абсолюттук же алмашкыс деп эсептелген баалуулуктар улам өзгөрүп турушу мүмкүн, ордуна баалуулуктардын жаңы түрлөрү орун алат. «Бийик маданият» денгээлине кирген салттуу, жалпы адамзаттык баалуулуктар гана өзгөрбөй, туруктуу бойдон калышы мүмкүн. Жаңы маданий түшүнүктөр, жөрөлгөлөр өздөштүрүлө баштаганда гана «массалык маданият» денгээлиндеги маданий баалуулуктар туруктуу бойдон кала берет.

Айрым психологдор тарабынан инсандын баалуулуктарга негизделген мамилеси социалдык чөйрөнүн таасири менен калыптанаары, инсандын жан дүйнөсү, жеке өзгөчөлүктөрү жана коомдук кызыкчылыктардын таасири аркылуу жүрүүчү система катары каралып жүрөт (Леонтьев,1975). Жеке адам жөнүндө В.С. Соловьевдун жобосуна ылайык «адам инсан катары чексиз мүмкүнчүлүктөргө ээ, баарын акылы менен түшүнүп, жүрөгү менен кабыл алгандыктан өзгөлөр менен тил табыша алат». Адам турмуштук баалуулуктарга негизделген өз мамилесин дайым эле сезип туя бербейт. Мындай баалуулуктарга негизделген мамиленин күчү жоголуп калбайт (Донцов,1975) Адамда жаш кезинен эле «дүйнө образы» анын баалуулук системалары өздөштүрүлө баштайт. Баалуулуктарга негизделген мамилесиз коом да жашай алмак эмес. Социалдык системалардын жашашы адамдардын өз ара мамилелерин камсыз кылат. Адам жеке, өзү гана муктаж болгон керектөөлөрдү өзгөлөрдөн ала алмак эмес.

Антропологиянын маалыматтарына ылайык, ар кандай маданиятта жашоо муктаждыктарын канааттандыруучу моделдер бар. Андай моделдер, айталы, жомоктордо, оюндарда, оюнчуктарда, көркөм чыгармаларда бар, алар жүрүм-турумга таасир берет, жазуу түрүндө берилип турат. Баалуулуктардын ар кандай системасы; коомдун, группанын, жеке адамдын-алар иерархиялык түзүлүшкө ээ. Мындан адам ишмердүүлүгүнө түздөн-түз зарыл болгон баалуулуктар бөлүнүп чыгат. Бул коомдук маанилүү баалуулуктар маданиятты түзөт.

Ар бир коом айрым жеке касиеттерди башкалардан жогору койгондуктан, балдар да социалдашуу процессинде так ушул талаптарды өздөштүрүшөт. Алардын баалуулуктарга негизделген мамилеси коомдун баалуулуктарына дал келет. Айталы, АКШда өзүнүн гана күчүнө ишенген, эрки бекем адам сый-урматка ээ болот. Ушундан улам спорттун мыктылары, астронавтар, коомдун, илимдин жана саясаттын мыкты, белгилүү ишмерлери чыгып жатат. Ал эми Индияда таасирдүүлүк, мистикага берилүү сыяктуу касиеттер бааланат экен. Алардын идеялары – дин ишмерлери, үстөмдүккө каршы идеяларды кармагандар.

Демек, адамда өзүнүн баалуулуктарга негизделген мамилесинен башка да коомдун, ири же майда группалардын баалуулук багыт-тары таасир берет. Ар кандай баалуулуктарды баалай, тандай турган муктаждыктар инсандын баалуулуктарга негизделген мамилелеринин системасын түптөп, анын жүрүм-турумун тескейт. Инсандын калыптануусундагы ар бир этап улам жаңы баалуулуктарды өзүнө сиңирип олтурат. Өзүнө ар кандай баалуулуктарды сиңирип отурушу

инсандын жүрүм-турумундагы импульсивдик, эмоционалдык жана эркине жараша шарттарда жүрүп отурат. Инсан калыптануусундагы мындай шарттар (денгээл-дер) ар кандай абалда болуп, баалуулуктарды өзүнө сиңирүү да ар кандай абалда, мүнөздө болот.

Бирок, адамдын жүрүм-турумунун мотиви ошол инсандын аракеттерине жана түшүнүктөрүнө жараша болот. Айрым аракеттер, адаттар канчалык көп кайталанган сайын, ошончолук аң-сезимге бекем орнолуп олтурат (Узнадзе, 1966)

Инсандын баалуулуктарга негизделген мамилесинин системасынын калыптануу процессиндеги установкалардын калыптанышы Д.И.Узнаденин теориясы боюнча муктаждыктардын үч тибин канааттандыруу менен тыгыз байланышта. Импульсивдик денгээлде жашоого зарыл установкалар калыптана баштайт, эрк денгээлинде-таанып-билүүчүлүк, ал эми социалдык объективдүүлүк денгээлде-социалдык. Демек, инсандын баалуулук багыттары нерв системасы менен аң-сезиминин абалы катары анын турмуштук багыттарын аныктап туруучу күчкө ээ. Мунун социалдык-философиялык жагы: турмуштук окуяларды чагылдырып берүү менен, баалуулук багыттары инсанды аларга жакындатат. Жалпы адамзаттык баалуулуктарды өздөштүрүүнүн механизми аларды тууроо дегендик эмес, ага аң-сезимдүүлүк менен мамилени талап кылат. Инсандын баалуулуктарды өздөштүрүшүнүн ички механизми Гомперстин «тоталдык империя» термини колдонулган ички аң-сезим денгээлинде калыптанат. Мындай түшүнүк маданиятты, баалуулуктарды бөлүп-жарбай, бүтүндүк катары кабыл алууну түшүндүрөт.

Адата, «инсандын баалуулуктарга негизделген мамилеси» түшүнүк коомго эмес, жеке адамга карата колдонулат. Ал эми коомдук баалуулуктарга карата «маданияттын бүтүндүгү», «маданияттын руханий баалуулуктары», «турмуштук баалуулуктар», «улуттук баалуулуктар», «этнобаалуулуктар» деген түшүнүктөр колдонулат. Баалуулуктарга негизделген мамиле менен маданият баалуулуктарынын ортосундагы окшоштуктар, жалпылыктар менен ажырымдар мына ушундан пайда болот. «Баалуулуктарга негизделген мамиле» түшүнүгүнүн мындай мааниси социалдык (индивидуалдык же группалык) синкреттик-психологиялык абалды түшүнүүгө түртөт. «Маданий дөөлөттөр», «этно-баалуулуктар», «турмуштук баалуулуктар» жалпы маданий түшүнүктөрдү үйрөнүүгө багытталган, мында руханий-ориентациялык, рационалдык-маанилик компонент менен проблеммалык-маанилик аспект бар. Бирок, «баалуулуктарга негизделген мамиле» жана «Маданий дөөлөттөр» түшүнүктөрү адамдын маданий жүрүм-турумун мотивациялоочу регулятор катары

каралышы керек. Адамдын мотивациялык системасынын структуралык-динамикалык модели ар дайым кыймылдагы, динамикалуу түшүнүк. Анын жашоосунун негизги формасы адамдын ар кандай мүмкүнчүлүктөрүн чектөө эмес, тескерисинче, анын социомаданий чөйрөдө активдүүлүгүн күчөтүү, арттыруу. В.Момов белгилегендей, «инсан тарабынан өздөштүрүлгөн нормалар жүрүп олтуруп жүрүм-турум мотивине айланат». Тыюу салынган нормалар, же ар кандай табуу, чектөөлөр ошол маданияттын социалдык системасы үчүн коркунучтуу, зыяндуу нерселерден сактоо үчүн пайдаланылган. Демек, баалуулуктарга негизделген мамиле жана маданий дөөлөттөр түшүнүгү адамдын жашоо максатын камсыз кылуучу нерселерге айланган.

Стабилдештирүү, стимулдаштыруу жана регуляциялоочу функциялар баалуулуктарга негизделген мамиле менен маданий баалуулуктар үчүн ар кандай функция аткарышат. Баалуулуктарга негизделген мамиле системасы адамдардын жүрүм-турумун тескей турган милдетти аткарат. Ал эми маданий баалуулуктар системасы адам ишмердүүлүгүнүн өзгөчө аспектилеринде көрүнүп, мунун компоненттери кыйла стабилдүү келишет. Маданий баалуулуктардын өзгөрүү

динамикасы баалуулуктарга негизделген мамиленин динамикасына караганда кыйла жай, бул боюнча Г. Аванесова, Т.Шибутани, Э.Соколов, Э.Орлованын эмгектерин караңыз.

Ошентип, инсандын баалуулуктарга негизделген мамилеси идеологиялык, саясий, моралдык, эстетикалык категориялар катары субъектеш чөйрөгө карата болгон мамилесин дифференциациялоочу мааниге өтөт.

Алар социалдык тажрыйбадан, маданияттан улам калыптанып, инсандын карманган максат, идеалдары, ынанымдары жана кызыкчылыктары аркылуу көрүнөт.

Адабияттар:

1. Леонтьев А.Н. Деятельность, сознание, личность. М., 1975.
2. Ручка А.А. Социальные ценности и нормы. Киев, 1976.
3. Узнадзе Д.Н. Психологические исследования. М., 1966.
4. Момов В. Человек, мораль, воспитание. М., 1975.
5. Донцов А.И. О ценностных факторах формирования личности. М., 1975.